

Tehânevî'nin *Keşşâfü Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm* Adlı Eserindeki Önerme ve Kıyas Maddelerinin Değerlendirilmesi

Adem Evmeş

<https://orcid.org/0000-0001-6934-4221>

Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Aksaray, Türkiye
<https://ror.org/026db3d50>
adem.evmes@aksaray.edu.tr

Yunus Emre Akbay

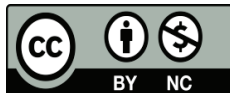
<https://orcid.org/0000-0003-1050-4926>

Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Mantık Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye
<https://ror.org/04fjtte88>
emreakbay@sdu.edu.tr

Atıf Bilgisi:	Evmeş, Adem-Akbay, Yunus Emre. "Tehânevî'nin Keşşâfü Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm Adlı Eserindeki Önerme ve Kıyas Maddelerinin Değerlendirilmesi". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 42 (Mart 2026), 449-465. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1836390 .	
Makale Türü:	Araştırma Makalesi	
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.	
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.	
ÜYZ Beyanı:	Bu makalenin hazırlanma sürecinde yapay zekâ destekli araçlar kullanılmamıştır. Yazar(lar), makalenin tüm içeriğinin doğruluğundan ve bilimsel/etik uygunluğundan tamamen sorumludur. Yapay zekâ araçları yazar olarak gösterilemez.	
Geliş Tarihi:	5 Aralık 2025	
Kabul Tarihi:	17 Şubat 2026	
Yayın Tarihi:	30 Mart 2026	
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem	
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik	
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net	
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.	
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com	
Yazar Katkıları:	Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
	Veri Toplanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
	Veri Analizi	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
	Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
	Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Lisans:	CC BY-NC 4.0	

Öz: İslâm medeniyetinin önemli ilmi havzalarından biri olarak Hint alt kıtası, tarih boyunca mantık ilmi başta olmak üzere pek çok alanda dikkate değer eserlerin telif edildiği bir bölge hâline gelmiştir. İlahiyat, matematik ve tabii bilimler gibi aklı ilimler alanında derinlemesine çalışmalar yapmış olan ve 1158/1745'ten sonra vefat eden önemli bir âlim olan Tehânevî, İslâmî ilimlerin yanı sıra mantık ve felsefe gibi disiplinlerdeki birikimini ansiklopedik bir eser olarak kaleme almıştır. Tehânevî'nin yazdığı *Keşşâfü Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, İslâm düşünce tarihinde terim sözlüğü türünün en kapsamlı örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu eser, sadece sözlük mahiyetinde olmayıp, aynı zamanda İslâmî ilimlerinin temel kavramlarını, özellikle mantık ilmini sistematik bir biçimde ortaya koyması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma, söz konusu eserde özellikle mantık alanında yer alan ve mantığın temel konuları arasında kabul edilen önerme (*kaziyye*) ile kıyas maddelerine yönelik Tehânevî'nin yaklaşımını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda, Tehânevî'nin bu kavramları açıklarken hangi kaynaklara müracaat ettiği, veriler üzerinden işaret edilecektir. Makalede, yapılan çalışma tekil tarama metoduna dayanmaktadır. Bu metotla, *Keşşâf*'ta yer alan ve mantık alanını ilgilendiren ilgili maddeler tek tek tespit edilmiş ve yalnızca önerme ile kıyas kavramlarına odaklanılmıştır. Elde edilen bulgular, Tehânevî'nin mantık alanındaki bilgi aktarımının ötesinde yorum ve değerlendirme boyutuna da yer verdiğini göstermektedir. Tehânevî, önerme kavramını yalnızca bir mantık terimi olarak değil, aynı zamanda bu kavramın farklı ilimlerdeki karşılıkları ve işlevleri üzerinden de incelemiştir. Benzer şekilde Tehânevî, kıyas kavramı da sadece mantık bilimindeki anlamıyla değil, özellikle fıkıh usûlünde taşıdığı anlam ve işlevle birlikte değerlendirmiştir. Sonuç olarak Tehânevî'nin *Keşşâf*'ta mantık ilmine dair ortaya koyduğu yaklaşım, klasik kaynaklara vukûfiyetini açıkça yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Önerme, Kıyas, Tehânevî, Keşşâfü Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm

An Evaluation of the Entries on Proposition and Syllogism in al-Tahānawī's *Kashshāf al-Iṣṭilāḥāt al-Funūn wa al-'Ulūm*

Adem Evmeş

<https://orcid.org/0000-0001-6934-4221>

Assoc. Prof., Aksaray University, Faculty of Theology,
Department of Islamic Philosophy, Aksaray, Türkiye

<https://ror.org/026db3d50>

adem.evmes@aksaray.edu.tr

Yunus Emre Akbay

<https://orcid.org/0000-0003-1050-4926>

Assoc. Prof., Süleyman Demirel University,
Faculty of Theology, Department of Logic, Isparta, Türkiye

<https://ror.org/04fjte88>

emreakbay@sdu.edu.tr

Citation:	Evmeş, Adem-Akbay, Yunus Emre. "An Evaluation of the Entries on Proposition and Syllogism in al-Tahānawī's <i>Kashshāf al-Iṣṭilāḥāt al-Funūn wa al-'Ulūm</i> ". <i>Journal of Islamic Sciences</i> 42 (March 2026), 449-465. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1836390 .	
Article Type:	Research Article	
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.	
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.	
AI Statement:	AI-assisted tools were not used in the preparation of this manuscript. The author(s) are fully responsible for the accuracy and integrity of the manuscript. AI tools cannot be listed as authors.	
Date of submission:	5 December 2025	
Date of acceptance:	17 February 2026	
Date of publication:	30 March 2026	
Reviewers:	One Internal & At Least Two External Reviewers	
Review:	Double-blind	
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net	
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest	
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.	
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com	
Author Contributions:	Conceiving the Study	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Data Collection	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Data Analysis	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Writingup	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Submission and Revision	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
License:	CC BY-NC 4.0	

Abstract: The Indian subcontinent, as major intellectual centre of Islamic civilization, has historically served as a hub throughout history where numerous significant works were produced, especially in the field of logic. Among the scholars, who conducted profound studies in the rational sciences such as theology, mathematics and the natural sciences, was al-Tahānawī, an eminent figure who flourished in the mid-18th century (d. after 1158/1745). Drawing upon his expertise in both the traditional Islamic sciences and secular disciplines such as logic and philosophy, al-Tahānawī composed an landmark encyclopaedic work. His *Kashshāf al-Iṣṭilāḥāt al-Funūn wa al-'Ulūm* is recognized as one of the most comprehensive examples of the technical lexicography in the history of Islamic thought. This work transcends the scope of a conventional dictionary; it is also of great importance for systematically presenting the fundamental concepts of the Islamic sciences, particularly the science of logic. This study aims to analyze al-Tahānawī's approach to the entries on *proposition (qadīyya)* and *syllogism (qiyās)*, core subjects of logic, in his aforementioned work. It also seeks to identify, the sources to which al-Tahānawī referred when explaining these concepts. The article employs a descriptive survey method, identifying logic-related entries within the *Kashshāf*, with the focus specifically on the concepts of proposition and syllogism. The findings reveal that al-Tahānawī does not merely compile information, but he incorporates significant interpretation and evaluation. He examines the concept of proposition not merely as a logical term but also through its functional equivalents across different sciences. Similarly, the concept of syllogism is discussed not only in its logical sense but also in light of its meaning and function within legal theory (*uṣūl al-fiqh*). In conclusion, al-Tahānawī's approach in the *Kashshāf* reflects an extensive familiarity with the classical sources and an ability to synthesize multidisciplinary knowledge.

Keywords: Logic, Proposition, Syllogism, al-Tahānawī, *Kashshāf al-Iṣṭilāḥāt al-Funūn wa al-'Ulūm*.

Giriş

Temel sözlük çalışmaları diğer disiplinler gibi ilimlerin anahtarı ve düşüncenin ölçüsü olan mantık için de önem arz etmektedir. Zira sözlükler, pek çok kaynaktan beslenerek çalışma alanıyla ilgili meseleleri veciz ve bilgilendirici şekilde ortaya koyarak, okuyucuya temel referans bilgilerini sunabilmektedir. Birçok sözlüğün yanı sıra, bir ıstılah sözlüğü olarak *Keşşâfî Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm* da mantık ilmi açısından ele alınması ve analiz edilmesi gereken ansiklopedik tarzda yazılmış temel referanslar arasındadır. Zira 18. yüzyılda Hint alt kıtasında kaleme alınmış bir eser olarak *Keşşâf*, mantık alanındaki farklı geleneklerden süzülerek ve damıtılarak aktarılan teknik terimleri tarihsel birikim, incelik ve kavramsal açıdan ustalıkla ele alarak aktarmış bir çalışmadır. Özellikle mantık başta olmak üzere birçok ilmi derinlemesine kavramış bir isim olan Tehânevî, ilmî birikiminin zenginliğini bu eseriyle açık biçimde ortaya koymuştur. Nitekim onun bu çalışmasının, son yıllarda gerek ülkemizde gerekse yurt dışında yapılan araştırmaların merkezinde yer aldığı görülmektedir. Her ne kadar mantığa dair müstakil bir eser bırakmamış olsa da Tehânevî'nin mantık ilmine dair vukûfiyeti, bu eserdeki ilgili mantık maddelerinin analizinden hareketle irdelenebilir. Onun pek çok ilimde yetkin olduğu gibi, düşüncenin ölçüsü kabul edilen mantık alanındaki bilgisi, geniş okuma birikimi ve zengin yaptığı atıflar, kaleme aldığı bu eser ışığında rahatlıkla ortaya konulabilir. Ayrıca aşağıda da görüleceği üzere, Meşşâî, İshrâkî ve diğer birçok İslâmî gelenekten beslenen Tehânevî, Arap dili, fıkıh ve kelâm gibi klasik İslâmî ilimler ışığında bu farklı gelenekleri nakşederek, sentezleyerek ve ustaca dile dökerek mantığa dair meseleleri ayırtmış ve bunları sözlük maddeleri hâlinde titizlikle kaleme almış ve sonraki nesillere aktarmıştır.^[1]

İsmail Lala'nın da belirttiği üzere Tehânevî'nin eserinin kapsamı oldukça geniştir. Dolayısıyla onun terimleri ele alış tarzı da disiplinler arası bir yaklaşım sunmaktadır. Tehânevî bir terimi ele alırken dilsel anlamı (*ed-delâletü'l-lügaviyye*), naklî kaynaklardan türetilen anlamı (*ed-delâletü'l-nakliyye*), aklî anlamı (*ed-delâletü'l-akliyye*) ve bilimsel anlamı (*ed-delâletü'l-ilmiiyye*) dâhil etmiştir. Çoğu zaman yapmış olduğu açıklamaları ve yorumları örneklerle desteklemektedir. Eserini Arapça yazmasına rağmen müellif, terimlerin anlaşılması hususunda yer yer Farsça alıntılardan da faydalanmaktadır. Ayrıca yapmış olduğu alıntılarda kaynak gösterme hususunda titizlik göstermektedir.^[2] Tehânevî'nin genel yaklaşımının üç temel nokta etrafında şekillendiğine işaret edilmektedir: (i) *Arapça*: Bu genel başlık altında lügat, tasrif, me'ânî, beyân, bedî', arûz, kâfiye, nahiv, yazım kuralları ve okuma ilmi alanları öne çıkmaktadır. (ii) *İslâmî ilimler*: Bu başlıkta tefsir, kırâat, isnâd, hadis; fıkıh usûlü, fıkıh, ferâiz ve tasavvuf alanları ile özellikle Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/772) *el-Fıkhu'l-ekber*'i ışığında ele alındığını belirtebileceğimiz Allah'ın birliği (*tevhid*) ve sıfatlarına ilişkin kavramlara odaklanan kelâm ilmi yer alır. (iii) *Aklî ilimler*: Bu genel bölüm altında mantık, metafizik, matematik ve doğa bilimleri yer alır. Bunlar Tehânevî'nin analizinin yapısını inşâ ettiği temel direkler olarak kabul edilmektedir.^[3] Bu çalışmada ikincil literatürde tespit edilen söz konusu hususlar, önerme ve kıyas maddeleri için de geçerli midir? Tehânevî önerme ve kıyas maddelerini nasıl ele almıştır? Önerme ve kıyas maddelerinin analizi, Tehânevî'nin mantık bilgisini kavrama hususunda ne sunmaktadır? Burada işaret edilen hususlardan hareketle makalede önerme ve kıyas maddeleri ele alınacaktır.

Yapılan literatür taramasında *Keşşâf*'ta yer alan bilimlerin farklı yönlerini inceleyen çalışmaların yapıldığı görülmektedir. İsmail Lala, felsefe ve mantık açısından önemli olan "Hüviyyet"

[1] İsmail Lala, "An Analysis of Muḥammad ibn 'Alī al-Tahānawī's Approach in Kashshāf iştīlāḥāt al-funūn – The entry of huwiyya", *Journal of Arabic and Islamic Studies* 17 (2017), 18.

[2] Lala, "An Analysis of Muḥammad ibn 'Alī al-Tahānawī's Approach in Kashshāf iştīlāḥāt al-funūn – The entry of huwiyya", 18.

[3] Lala, "An Analysis of Muḥammad ibn 'Alī al-Tahānawī's Approach in Kashshāf iştīlāḥāt al-funūn – The entry of huwiyya", 18; bk. Şuayip Karataş, *İmam Ya'kûb Kırâatinin Özellikleri ve Delilleri* (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021), 11-27.

kavramından hareketle Tehânevî'nin maddeleri inceleme yöntemini ortaya koymaya odaklanmaktadır.^[4] Benzer şekilde Hüseyin Abdullatif Abdullah, *Keşşâf*'ta yer alan arûz ilmiyle ilgili kavramları tetkik etmektedir.^[5] Mahmut Ulu ise tasavvufî makamlarla ilgili maddeleri makalesinde konu edinmektedir.^[6] Nail Okuyucu, makalesinde *Keşşâf*'tan hareketle fıkıh ilimlerini muhteva ve kaynak odaklı değerlendirmektedir.^[7] Adem Evmeş ve Yunus Emre Akbay'ın ortak makalesinde ise mantığın tasavvurât bölümüne ilişkin maddelerin bir kısmı incelenmiştir.^[8] Ancak ikincil literatürde henüz önerme ve kıyas maddelerinin analizinin yapılmadığı görülmektedir.

Bu makale, söz konusu gerekçeler ışığında, çalışma kapsamı ve sınırlılıkları dikkate alınarak, ilgili eserin önerme ve kıyas maddelerine odaklanmaktadır. Makalede, önerme ve kıyas hakkındaki maddeler tekil tarama metoduyla tespit edilmiş, Tehânevî'nin ifade biçiminden ve atıfta bulunduğu eserlerden hareketle önerme ve kıyas maddelerini müellifin nasıl ele aldığına odaklanılmıştır. Makalede ikincil literatürde yer alan çalışmaların yaklaşımlarından üslup, kaynak ve disiplinler arası oluşu bağlamında faydalanılacaktır. Çalışma sınırlılıkları dikkate alınarak beş sanat kısmı kapsam dışı bırakılmıştır.

1. Önerme Maddesi ve Analizi

Önerme terimi, Arapçada “kaziyye” ve “el-ibâre” kavramlarıyla ifade edilmiştir. Aristoteles'in *Organon* külliyyâtının ikinci kitabı olan *Peri Hermenias*'ın Arapçaya çevrilmesiyle “kaziyye” ve “el-ibâre” kavramları türetilmiştir. Bu gelenek Fârâbî (öl. 339/950) ve İbn Sînâ (öl. 428/1037) gibi isimler tarafından devam ettirilmiş, önermeye dair müstakil kitap ve şerhler yazılarak sonraki dönemlere zengin bir miras bırakılmıştır.^[9] İbn Sînâ sonrası yazılan mantık eserlerinde önerme konusu tasdikât bölümünün ilkeleri (*mebâdî*) kısmında “Kazâyâ ve ahkâmüha” başlığı altında incelenmiştir.^[10] Buradaki amacımız önerme kavramının etimolojisinden bahsetmekten ziyade Tehânevî'nin bu terimi nasıl sunduğunu inceleyerek onun üslûp ve yöntemini ortaya çıkarmaktır.

Tehânevî, önerme kavramını kapsamlı bir şekilde ele almıştır. O, diğer maddelerde de görüldüğü üzere, okuyucunun önerme konusunu öğrenmesine yardımcı olacak bir yaklaşımla öncelikle önerme teriminin tarihsel gelişimini anlatarak ilgili maddeye başlamıştır. Sonrasında ise Tehânevî önermenin tanımı, çeşitleri, döndürülmesi gibi konunun mantık açısından incelenen farklı boyutlarını ele alarak okuyucunun önerme maddesini mücmel bir şekilde kavramasını sağlayacak açıklamalarla devam etmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla müellif, ilgili maddeyi yazarken basitten zora doğru ilerleyen bir üslûp benimsemiştir. Tehânevî, önermenin açıklamasına şöyle başlar:

[Önerme] Mantıkçıların ıstılâhında “haber” veya “tasdik” olarak da isimlendirilir. Önerme, konuşan kişiye dile getirdiği şey hakkında, doğru veya yanlış olduğu söylenilebilecek sözdür.^[11]

[4] Lala, “An Analysis of Muḥammad ibn ‘Alī al-Tahānawī’s Approach in Kashshāf ıstılâhât al-funûn – The entry of huwiyya”, 14-34.

[5] Hüseyin Abdullatif Abdullah, “el-Bahsü'l-arûzî fî Mevsûati Keşşâfi İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-Ulûm li't-Tehânevî”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (2016), 313-357.

[6] Mahmut Ulu, “Tehânevî'nin Keşşâfı İstılâhâtı'l-fünûn ve'l-ulûm Adlı Ansiklopedik Eserindeki Tasavvufî Makamlarla İlgili Maddelere İlişkin Bir İnceleme”, *İslâmî İlimler Dergisi* 39 (2024), 259-284.

[7] Nail Okuyucu, “Tehânevî'nin Keşşâf'ında Fıkıh İlimleri: Muhteva ve Kaynak Odaklı Bir Değerlendirme”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 68/68 (2025), 1-30.

[8] Adem Evmeş - Yunus Emre Akbay, “Tehânevî'nin Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-Ulûm Adlı Eserinde Yer Alan Tasavvurât ile İlgili Maddeler Üzerine Bir İnceleme”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (2024), 333-353.

[9] Aristoteles, *Organon II: Önerme*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996); Ebu Ali İbn Sînâ, *Yorum Üzerine (el-İbâre)*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006); Ebû Nasr Fârâbî, *Şerhü'l- Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, thk. Wilhelm Kutsch - Stanley Marrow (Beyrut: Daru'l-meşrik, 1986); Ebû Hâmid Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013); Ebu Ali İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013).

[10] Esîrüddin Ebherî, *Keşfü'l-hakâik fi tahrîri'd-dekâik*, thk. Hüseyin Sarıoğlu (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001); Kutbüddîn Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye fi Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye (el-Risâletü's-Şemsiyye içinde)*, thk. Muhsin Bîdârfar (Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426); bk. Ferruh Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018).

[11] Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), “Kadiyye”, 3/9.

Tehânevî, önerme kavramının haber ve tasdik olarak adlandırıldığını ifade ederek, önermelerin mantık biliminin tasdikât kısmına dâhil olduğuna işaret etmektedir. Mantık biliminde tasavvurât ve tasdikât şeklinde yapılan bu ikili ayırım Fârâbî ile başlamış, İbn Sînâ, Kâtibî (öl. 675/1277) ve Kutbüddîn Râzî (öl. 766/1365) gibi birçok mantıkçı tarafından devam ettirilmiştir.^[12] Tehânevî'nin önerme tanımı, Aristoteles'in yapmış olduğu ve Müslüman mantıkçılar arasında da bilinen bir tanımdır. Tehânevî daha sonra dil bilimlerinde ustalığını göstererek önermenin tanımının analizini şu şekilde yapar:

Söz (*kavl*) kelimesi *melfûzdan (telaffuz edilen)* da *ma'kulden (akledilen)* de daha geniş anlamlıdır. Söz, tam ve nakıs sözleri kapsayan bir cins isimdir. Tanımında "konuşan kişiye dile getirdiği şey hakkında doğru veya yanlış olduğunun söylenilebilmesi" dikkate alınmıştır. Çünkü konuşan kişiye bilfiil doğru veya yanlış olduğunun söylenmesine gerek yoktur. Buna delinin veya uyuyan kişinin "Zeyd ayaktadır." demesi ile itiraz edilemez. Çünkü her birinin sözü *nefsü'l-emr'*de ya doğru ya da yanlıştır. Ancak onlara dile getirdikleri şey hakkında doğru veya yanlış oldukları örfen söylenmez. Çünkü onların sözü kuş seslerine *mülhak olup ne haber ne de inşa sayılır.*^[13]

Alıntıladığımız pasajda Tehânevî, "söz (*kavl*)" kavramının kapsamını hem mantıksal hem de dilsel bağlamda açıklamaya çalışır. Müellif "söz" kavramının sadece *telaffuz edilen (melfûz)* ya da *zihindeki akledilir (ma'kul)* anlamlarla sınırlı olmadığını, daha geniş bir anlam grubuna işaret ettiğini belirtir. Burada sözü anlamlı kılan unsurun onun doğru ya da yanlış olabilme ihtimali olduğu vurgusu önemlidir. Zira delinin ya da uyuyan kişinin sözleri *nefsü'l-emr* açısından değerlendirildiğinde doğru veya yanlış olabilir, fakat örfen söz konusu husus bu şekilde değerlendirilmez. Bu ayırım, dilin mantıksal geçerliliği ile örfteki kullanımı arasındaki farklılığı göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Tehânevî bu açıklamalardan sonra önermenin tanımıyla ilgili "haber", "sıdk" ve "hüküm" maddelerine göz atma konusunda okuyucuya yol gösterir.

2. Önermenin Sınıfları

Bu başlıkta, önermenin tarifinden sonra önermenin sınıflarına dair maddeler ele alınacaktır. Klasik mantık kitaplarında genel olarak önermeler yüklemli ve şartlı olarak ikiye ayrılır. Önermelerin bu şekilde sınıflandırılması Fârâbî, İbn Sînâ, Kâtibî, Ebherî (öl. 663/1265) gibi birçok Müslüman mantıkçının yazmış olduğu eserlerde görülmektedir. Dolayısıyla kendisinden önceki mantık geleneğini okuyup öğrenmiş olan Tehânevî'de de benzer yaklaşım görülmektedir. Tehânevî'nin önermelerin sınıflarına dair açıklamaları şu şekildedir:

Önerme yüklemli veya şartlı olur. Şöyle dediler: mahkûmun aleyh (hakkında hüküm verilen) ve mahkûmun bih (kendisi ile hüküm verilen) ayrıştırıldığında yani ikisi arasındaki bağlantıyı sağlayan hükmi nispete delalet eden şey ortadan kaldırıldığında iki ayrı önerme ortaya çıkıyor ise, buna şartlı önerme denir. Böyle değilse yüklemli önerme diye isimlendirilir. Tanıma mahkûmun aleyh ve mahkûmun bih'in ayrılması kaydı eklenmiştir. Çünkü şartlı önermenin tarafları, terkip halinde iken doğrulanabilir veya yanlışlanabilir olma ihtimali ortadan kalktığı için, önerme sayılmaz. Ancak ayrıldıklarında doğrulanabilir ve yanlışlanabilir hale gelirler. Çünkü "Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur." sözümüzden iki tarafı birbirine olumlu olarak bağlayan "ise" bağlacını çıkardığımızda geriye "Güneş doğmuştur." ve "Gündüz mevcuttur." önermeleri kalır.^[14]

[12] Bk. Ebu Nasr Fârâbî, *Kitabu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 1; İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 5; Ali b. Ömer Kâtibî, *Şemsîyye Risâlesi-Tahkik, çeviri ve şerh-*, thk. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 57.

[13] Tehânevî, "Kadiyye", 3/9.

[14] Tehânevî, "Kadiyye", 3/9.

Görüldüğü üzere Tehânevî önerme türlerinin ayrımı konusunda klasik mantıktaki geleneksel çizgiyi takip etmektedir. Özellikle “konu (*mahkûmun aleyh*)” ve “yüklem (*mahkûmun bih*)” kavramları üzerinden yapılan ayırım, yüklemli ve şartlı önermeler arasındaki farkı okuyucuya açık bir şekilde göstermektedir. “Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur.” şartlı önermesinde olduğu gibi bağlantı unsuru olan “hükmî nispetin” ortadan kaldırılmasıyla geriye kalan iki farklı önermenin doğrulanabilir olması, bu tür önermeleri mantık bilimi açısından önemli hale getirmektedir. Söz konusu iki hüküm, bağ kaldırıldığında da anlamlı ve doğruluğu sınanabilir önermeler olarak kalmaktadır. Bu da şartlı önermenin, bağımsız olarak doğruluğu sınanabilir iki önerme içerdiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu ayırım hem mantık biliminde hem de kelmât tartışmalarda önemli bir işleve sahiptir.^[15]

Tehânevî birçok bilime ait kavramları açıklarken sadece tanımları aktarmakla yetinmemektedir. Gerektiği durumlarda kavramlarla ilgili tartışmalı konulara yer vererek çözüm önerileri sunmaktadır. Müellifin bu üslûp özelliğine dair önermelerin ayrışması ve hüküm ilişkisi problemi örnek verilebilir. Tehânevî, önerme sınıfları arasındaki ayrımı ele alırken oldukça önemli olan bu tartışmaya yer vermektedir. O, bu tartışma üzerinden yüklemli ve şartlı önermeler arasındaki sınırları belirgin hale getirmektedir. Özetle Tehânevî, önermenin taraflarının ayrıştığında, hüküm ikisi hakkında gerçekleşmediği sürece önerme sayılmayacağını ifade eder. Ona göre bu itiraz, önermeyle bilkuvve önermenin kastedildiği söylenerek de bertaraf edilemez. Çünkü bu durumda iki tarafın ayrılması kaydının bir anlamı kalmaz. Ayrıca bu itiraza fiile yakın bilkuvvenin kastedildiği şeklinde bir cevabın verilmesi de eleştiriye açıktır. Zira “Zeyd âlimdir.” önermesinin çelişği olan, “Zeyd âlim değildir.” önermesi, her ne kadar tarafları önerme olsa da yüklemli bir önermedir. Tehânevî bu konuda itiraza verilen cevapların eleştiriye açık olduğunu ifade ederek, problemleri olan bu mesele hakkında kendi açıklamalarına yer verir.^[16]

Tehânevî farklı görüşleri ele aldıktan sonra şüpheye mahal bırakmayacak şekilde problemin açıklamasını yapar. Tehânevî ilk olarak (i) taraflardan birinde nispet bulunmuyorsa önermeyi doğrudan yüklemli kabul eder. Örneğin, “İnsan canlıdır.” önermesinde tarafların herhangi birinde nispet bulunmamaktadır. (ii) Söz konusu taraflarda nispet varsa, ancak takyîdî nispet gibi tam olması mümkün olmayan bir nispet ise, ona göre önerme yine yüklemli bir önermedir. Örneğin, “Düşünen canlı gülen cisimdir.” önermesinde takyîdî nispet tam olması mümkün olmayan nispet olmasına rağmen önerme, yüklemlidir. (iii) Eğer “Zeyd, babası ayakta olandır.” önermesinde olduğu gibi tam olması mümkün olmayan nispet, taraflardan yalnızca birinde bulunursa, önerme yine yüklemli önermedir. Çünkü birlik yargısına varabilmek için aradaki nispetin bütüncül (*icmâlî*) düşünülmesi gerekir. (iv) Tehânevî, nispetin her iki tarafta bulunması ve nispetin bütüncül düşünülmesi durumunda önermeyi yüklemli sayar. Örneğin, “Zeyd ayaktadır.” önermesinin çelişğinin “Zeyd ayakta değildir.” şeklinde bütüncül düşünülmesi böyledir. (v) Diğer yandan nispetin her iki tarafta bulunması durumunda nispet ayrıntılı (*tafsîlî*) olarak düşünüldüğünde önerme şartlı olur. Zira burada nispet doğrudan düşünülmemektedir. Tehânevî, bu durumda tarafların ayrıntılı olarak düşünülmesi gerektiğinden dolayı birlik yargısına varmanın imkânsızlığını dile getirir. Örneğin, “Güneş doğmuş ise gündüz vardır.” önermesinde durum bu şekildedir. Dolayısıyla yüklemli önermenin tarafları bilfiil veya bilkuvve müfret olabilir. Buna göre mutlak takyîdî nispet ile haberî nispete sahip olan önerme bütüncül olarak düşünülürse, yerine bir müfret konulabilir. Şartlı önermenin taraflarının yerine bir müfret konulması ise mümkün değildir.^[17]

Özetle ifade edecek olursak önermenin tarafları bilfiil veya bilkuvve müfret ise önerme yüklemli, değilse şartlıdır. Başka bir ifadeyle tarafların her biri de ayrıntılı olarak düşünülen tam

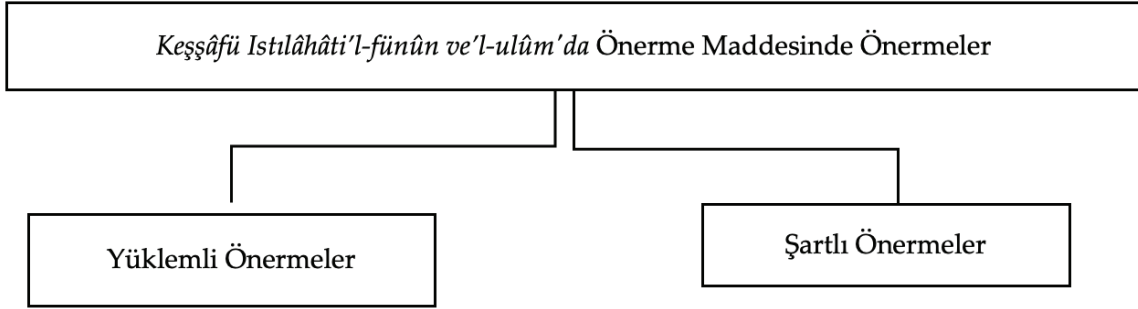
[15] Kutbüddîn Râzî, *Tahrîrül-kavâidi'l-mantikiyye*, 221.

[16] Tehânevî, “Kadiyye”, 3/10.

[17] Tehânevî, “Kadiyye”, 3/10.

nispete haiz ise önerme şartlı, değilse yüklemlidir. Tehânevî mantıkçıların “mahkûmun aleyh ve mahkûmun bih, ayrıldıklarında iki önerme ise ...” sözleri ile önermenin iki tarafının ayrıntılı olarak düşünülen bilkuvve önerme olduğunu kastettiklerini düşünmektedir.^[18]

Tehânevî önermelerin sınıflarına dair yapmış olduğu sınıflandırma İbn Sînâ, Hûnecî (öl. 646/1248), Kâtibî vd. mantıkçılarda görülmektedir. Önermede bağ kaldırıldığı zaman iki tarafın alacağı şekle göre önermelerin yüklemli ve şartlı olarak ikiye ayrılması İslâm mantıkçılarının kabul etmiş olduğu bir ayrımdır.^[19]

Tablo-1: Keşşâfı İstılâhâtı'l-fünûn ve'l-ulûm'da Önerme Maddesinde Önermeler

3. Kıyas Maddesinin Analizi

Tehânevî, bir kavramı ele alırken dilbilimsel anlamı, nakledilen kaynaklardan türetilen anlamı, akılsal olarak türetilen anlamı ve bilimsel anlamı bağlamında açıklamaktadır. Benzer yaklaşım kıyas maddesinde görülmektedir. Tehânevî ilk olarak kıyas kavramının sözlük anlamını vermekte daha sonra dil bilimlerinde ve aklî bilimlerde hangi anlamlarda kullanıldığını açıklamaktadır. Tehânevî kıyasın sözlükte ölçme (*takdir*) ve eşitlik (*müsâvât*) anlamlarına geldiğini belirtmektedir. Ayrıca kıyas kavramının Arap dilinde, sarf biliminde ve mantık bilimindeki anlamlarına değinmektedir.

Tehânevî, kıyas kavramını Arap dili bağlamında iki temel anlam üzerinden açıklamaktadır: Birincisi, sarfî kıyastır. Sarfî kıyas, Arapçanın özgün yapısal formları, özellikle müfret veya benzeri yapıdaki kelimelerin sistematik incelenmesiyle ortaya çıkarılan kurallar temel alınarak incelenir. Örneğin, “Kendisinden önceki harfi harekeli olan her ‘vav’ harfi ‘elif’ harfine dönüşür.” kuralı, sarfî kıyasın doğrudan tümevarım yöntemiyle oluştuğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda, Tehânevî sarfî kıyası, dilin yapısal özelliklerinin incelenmesiyle oluşturulan bir yöntem olarak görmektedir.^[20] Arap dilinde kıyas ikinci tür anlamda “nahvî kıyas” veya “lügâvî kıyas” olarak isimlendirilir. Burada kıyas, dilin cümle yapıları (*irâb*) ve gramer (*binâ*) ilişkileri bağlamında meydana getirilir. Tehânevî, kıyas kavramının klasik bilim literatüründe yerini vurgulayarak, nahivcilerin lügâvî kıyası, felsefecilerin, kelâmcıların ve mantıkçıların ise aklî kıyası kullandığını ifade etmektedir.^[21] Tehânevî'nin bu ifadesi dilbilimsel ve mantıksal yaklaşımlar arasındaki farkı ortaya koyar. Ayrıca

[18] Tehânevî, “Kadiyye”, 3/10-11; Kutbüddîn Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 223; Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhu'r-Risâleti's-Şemsiye li Teftâzânî*, thk. C. Bessâm Salih (Amman: Dâru'n-nuri'l-Mübin, 2018), 206-207; Kâdî Mîr Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, thk. Abdul Muhsin Taha (Beirut: Daru İbnu Hazm, 2021), 218-219.

[19] İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 21; Ebû Abdillâh Efdalüddîn Muhammed b. Nâmâver (Tâmûr) b. Abdilmelik Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr 'an ğavâmi'zî'l-efkâr*, thk. Khaled El-Rouayheb (Tahran: Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1389), 71; Ali b. Ömer Kâtibî, *Câmi'u'd-dekâ'ik fi keşfi'l-ĥakâ'ik*, çev. Selman Sucu vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022), 137; Ekrem Sefa Gül, “Klasik Mantık Açısından Çok Değerli ve Bulanık Mantık Sistemleri”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/2 (2018), 632; Turgut Akyüz, *Mantık* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2021), 87.

[20] Bk. Sa'düddîn Teftâzânî, *el-Muṭavvel*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beirut: Daru'l-Kütübî'l-ilmiyye, 2013), 140-148.

[21] Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), “Kıyas”, 3/78.

kıyas kavramının, farklı bilim dallarında farklı içerik ve yöntemlerle ele alındığını göstermesi bakımından önemlidir.

İkinci olarak Tehânevî sarfî kıyasın, dilin doğal kullanımını yansıtan lügâvî kıyas karşısında her zaman belirleyici olmadığını vurgulamaktadır. Örneğin, “ebâ-ye’bî” fiili, sarfî kıyas ilkeleriyle çelişse de, lügâvî kıyas açısından tutarlıdır.^[22] Sarfî kıyas, boğaz harfi içermeyen aynı’l-fiil veya lâmu’l-fiil taşıyan kelimelerin “fetehe-yeftehu” gibi bir babdan türememesi gerektiğini öngörürken, lügâvî kıyas, bu tür istisnâî lafızlar hariç, genel anlamda bu kuralı geçerli sayar. Bu bağlamda, “ebâ-ye’bî” örneği sarfî kıyasa aykırılığını gösterirken, lügâvî kıyasa uygunluğu dolayısıyla dilin gerçek işleyişine daha yakın bir durumu temsil eder.^[23]

Tehânevî, üçüncü olarak mantıkçıların kullandığı anlamda aklî kıyası açıklar. Diğer kullanımlara nazaran Tehânevî, aklî kıyası ayrıntılı bir şekilde ele alarak, kıyasın tanımını analiz eder. Tehânevî’nin aklî kıyasla ilgili açıklamaları şu şekildedir:

Üçüncüsü, kabul edildiklerinde kendilerinden zâtı gereği başka bir sözün lazım geldiği önermelerden telif edilen sözdür. Söz gelimi “Âlem değişkendir. Her değişken hâdistir.” sözümüz gibi. Bu söz iki önermeden oluşmuştur ve bu iki önermeden “Âlem hâdistir.” sonucu lazım gelmiştir. Bu, aklî ve mantıkî kıyastır. “Delil” diye de isimlendirilir.^[24] [Kıyasın tanımındaki] “başka bir söz” ifadesi, ondan kıyasa geçilirse “matlup” diye, eğer kıyastan ona geçilirse “netice” diye isimlendirilir. *Şerhu İşrâki’l-Hikme*’de geçtiği üzere “redif” diye de isimlendirilir.^[25]

Tehânevî’nin yapmış olduğu kıyas tanımı, Aristoteles ve Meşşâî geleneği takip eden İslâm mantıkçılarında da görülmektedir. Tehânevî kıyasın, kabul edildiğinde kendisinden zorunlu olarak başka bir ifadenin çıkmasını gerektiren önermelerden türetilen bir söz olduğunu açıklar. Örneğin, “Âlem değişkendir. Her değişken hâdistir.” önermeleri bu türden bir kıyasın klasik örneklerini teşkil eder. Burada iki önermeden hareketle “Âlem hâdistir.” sonucuna ulaşılmaktadır. Bu tür kıyas, aklî ve mantıksal kıyas olarak tanımlanmakta olup, aynı zamanda “delîl” terimiyle de ifade edilmektedir.^[26]

Kıyasın tanımında geçen “başka bir söz” ifadesi, kıyasa başvurulduğunda hedeflenen *matlup* yani istenen sonuç, kıyasın sonucuna geri dönüldüğünde ise *netice* anlamına gelmektedir. Bu ikili ilişki, *Şerhu İşrâki’l-Hikme*’de “redif” terimiyle de dile getirilmiştir.^[27] Böylece kıyas, sadece önermelerin bir araya gelmesi değil; aynı zamanda mantıksal zorunluluk bağlamında sonuç doğuran bir düşünce süreci olarak kavramsallaştırılmaktadır.^[28]

Tehânevî, klasik mantık kitaplarında dile getirilen kıyas tanımını okuyucuya sunduktan sonra şerh kitaplarında şârihlerin yaklaşımına benzer bir şekilde kıyası meydana getiren unsurları analiz eder. Tehânevî’nin yöntemi, esas itibarıyla tartışmalı meseleleri açıklığa kavuşturarak öğrenme sürecini kolaylaştırmaya yöneliktir. Bununla birlikte Tehânevî, bu tür konularda kendi kanaatlerini ortaya koymaktan da geri durmaz. Bu tutumun, onun ilmî şahsiyetini ve özgün düşünce çizgisini kavramada belirleyici bir üslûp unsuru olduğu söylenebilir.

[22] Bk. İsmâdüddîn İsferyâinî, *el-Aṭvel*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 1/162.

[23] Tehânevî, “Kıyas”, 3/78.

[24] Mantıkçılara göre delil, kıyas, tümevarım (*istikrâ*) ve analogi (*temsîl*) kısımlarına ayrılır. Bk. Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), “Delil”, 1/350.

[25] Tehânevî, “Kıyas”, 3/78.

[26] Bk. Tehânevî, “Delil”, 1/350-355.

[27] Tehânevî, “Kıyas”, 3/78; bk. Kutbüddîn Şîrâzî, *Şerhu Hikmetil-İşrâk*, thk. Abdullah Nûrânî - Mehdî Muhakkık (Tahran: Müesseseti Mutâla’ât-ı İslâmî, 1380), 96.

[28] Tehânevî, “Kıyas”, 3/78; Ekrem Sefa Gül, “Kıyas Şekillerinin Geometrik Yöntemle İrcâ’ı”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (2017), 1065.

Tehânevî, kıyasın tanımındaki “söz (*kavl*)” ifadesinin, lafzî iştirak yoluyla “mürekkep lafız” ve “mürekkep aklı mefhum” anlamlarını kapsadığını söyler. Benzer biçimde “kıyas” ifadesi de lafzî iştirak yoluyla, akledilir önermelerden oluşan “akledilir” için ve lafzî (*melfûz*) önermelerden oluşan “telaffuz edilen ve işitilen (*melfûz-mesmu*)” kıyas anlamında kullanılır. Kıyas teriminin lafzî anlamda kullanılması doğrudur; ancak burada “kıyas” kelimesi, lafzın akledilir olana işaret etmesi nedeniyle mecazî olarak aktarılmıştır.^[29]

Bu bağlamda, Tehânevî'nin sunmuş olduğu kıyas tanımı hem akledilir hem de lafzî kıyasları kapsayacak niteliktedir. Eğer kıyas, akledilir kıyas olarak değerlendirilirse tanımdaki “söz” ve “önergeler” ile kastedilen, akledilir içeriklerdir. Öte yandan, işitilen kıyas şeklinde yorumlandığında “söz” ve “önergeler” lafzî, yani telaffuz edilen unsurlara işaret eder. Her iki durumda da tanımdaki “başka bir söz” ifadesi, aslında “akledilir söz” anlamını taşır; çünkü sonuç ifadesinin telaffuz edilmesi ne akledilir ne de işitilen kıyasın zorunlu bir şartıdır.^[30]

Tehânevî'nin tanımdaki “telif edilen” ifadesini özellikle vurgulaması önemlidir. Çünkü Arap dilinde “söz” ifadesi, “söylenen (*me'kûl*)” anlamına gelen bir mastardır ve genellikle mürekkep anlam bağlamında kullanımı yaygındır. Bununla birlikte söz (*kavl*) anlamında bir terkip—yani birleşik bir yapı—bulunmadığı durumlarda, harf-i cerin söz kelimesine bağlanması anlamsal olarak tutarsızlık ortaya çıkarır. Örneğin, kıyasın tanımında sadece “önergelerden oluşan söz” ifadesi tercih edilseydi, harf-i cerin söze bağlanması anlamsal açıdan mantıksız olurdu. Çünkü bu ifade “önergelerden oluşan” anlamı vererek sözün yalnızca belli başlı önermelerden ibaret olduğu izlenimini verirdi. Buna karşılık, “telif edilen söz” ifadesi kullanıldığında, burada belirgin bir terkip kastedilir ve harf-i cerin söze anlamca uygun biçimde bağlanması mümkün olur. Dolayısıyla, “telif edilen” nitelemesinin metne dâhil edilmesi gerekli olur. Zira *Şerhu'l-Metâli*'de ifade edildiği üzere, “söz” kavramı hem birleşik lafız hem de birleşik aklî mefhumları içeren ortak bir manaya sahiptir. Yapılan tanım da bu ortak yönü hedeflemektedir. Kutbüddîn Râzî'ye göre söz, lafzî ve aklî mefhuma ortaklık yoluyla söylenen uzak cinstir.^[31] Tehânevî, “mürekkep” kavramıyla Râzî'nin terim anlamından (*İstilahî*) ziyade dilbilimsel anlamı (*lügâvî*) kastetmiş olabileceği kanaatinde. Çünkü “mürekkep” ifadesi akledilir ve lafzî anlamlar arasında doğrudan bir ortak payda değildir. Bu sebeple, tanıma “telif edilen” ifadesinin eklenmesi gereklidir.^[32]

Tanımda yer alan “önergeler” ifadesi, ister her iki önermenin açıkça ifade edilmiş olması, isterse bunlardan birinin varsayılan (*mukadder*) olması durumunda, birden fazla önermeyi ifade etmektedir. Varsayılan önermeye örnek teşkil eden ifadeler arasında “Falanca nefes alıyor. O hâlde canlıdır.” veya “Güneş doğduğunda gündüz mevcuttur.” gibi örnekler bulunmaktadır. Zira kıyasın temel yapısı iki önermeden oluşmaktadır. Buna karşılık, mürekkep kıyas terimi ise kıyasın eklentilerini ifade etmek üzere kullanılmış ve bu yaklaşım isabetlidir. Bu bağlamda mürekkep kıyasın da kıyasa dâhil olduğu söylenebilir.

“Önergeler” ifadesi, yüklemli ile şartlı önermeleri kapsamaktadır. Tehânevî ayrıca “önergeler” ifadesi ile tek bir önermeden oluşan ve yapısal olarak ters döndürülmesi gereken ifadelerden kaçınılmıştır. Çünkü bu tür tek bir önermeden oluşan “telif edilen sözler” önermelerden ziyade müfret ifadelerle dayanmaktadır. Eğer “önergeler” ifadesi bilkuvve anlamında kullanılıyorsa, bu durumda şartlı önermeler de kapsama dâhil olur. Ancak eğer bilfiil önermeler kastediliyorsa, bu

[29] Tehânevî, “Kıyas”, 3/78-79; bk. Kutbüddîn Râzî, *Tahrîrû'l-kavâidi'l-mantikiyye fî Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye (el-Risâletü's-Şemsiyye içinde)*, thk. Muhsin Bidârfer (Kum: Menşûrât-ı Bidâr, 1426), 383; Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhu'r-Risâletü's-Şemsiyye li Teftâzânî*, thk. C. Bessâm Salih (Amman: Dâru'n-nurî'l-Mübin, 2018), 317.

[30] Tehânevî, “Kıyas”, 3/79.

[31] Kutbüddîn Râzî, *Levâmi'u'l-esrâr şerhu Metâli'i'l-envâr*, thk. Mahfuz Ebu Bekr b. Ma'tume (Kahire: Mektebetü's-sekafe-ti'd-diniyye, 2015), 430.

[32] Tehânevî, “Kıyas”, 3/79.

durumda şiirsel kıyas gibi yapılar dışarıda bırakılmaz. Tehânevî'nin burada benimseyip savunduğu görüş, "önergeler" ifadesinin bilkuvve anlamda kullanıldığıdır. Şartlı önergeler ise "kabul edildiklerinde" ifadesiyle ayrı tutulur; zira şartlı önergelerin yapı taşları olan şart ve ayrışma (inâd) edatları nedeniyle, mutlak bir kabul ihtimali bulunmamaktadır. Alternatif olarak, "önerme" ifadesi hem bir tasdikî hem de bir hayal kurmayı (*tahyîl*) içermektedir; bu nedenle şartlı önergeler kapsam dışında bırakılabilir. Tehânevî son olarak tanımında "öncüller (*mukaddimât*)" yerine "önergeler" ifadesinin tercih edilmesi sonucunda tanımında kısır döngüye düşme riski söz konusu olmadığını ifade eder.^[33]

Aklî kıyasın tanımında yer alan "kabul edildiklerinde" ifadesi, söz konusu önergelerin kendi başlarına doğru ya da zorunlu olarak kabul edilmelerini gerektirmemektedir. Başka bir ifadeyle, öncüller yanlış veya çirkin olsa dahi, bu önergeler kabul edilirse, onlardan zorunlu olarak başka bir sonucun çıkarılması durumu söz konusuysa, bu durum kıyas sayılır. Dolayısıyla kıyas kavramının kapsamı, beş sanatı kapsayacak şekilde geniş tutulmalıdır. Ancak beş sanat arasında yer alan cedelî, hatabî ve sofistik kıyasların öncüllerinin mutlaka doğru olması zorunlu değildir. Bilakis, bu tür kıyaslarda öncüller kabul edildiğinde, onlardan çıkarılan sonucun da zorunlu olarak kabul edilmesi gerekir.^[34]

Şiirsel kıyasa gelince, şairin amacı kıyasın doğruluğunu tasdik etmekten ziyade hayal kurmak olsa da, pratikte şair öncülleri kabul etmiş gibi hareket eder. Örneğin, "Falan aydır, çünkü güzeldir." ifadesi altında "Falan güzeldir. Her güzel olan aydır." şeklinde bir kıyas kurulduğu anlaşılır. Bu durumda şair, öncüllerin kabul edilmesi halinde başka bir sözün zorunlu olarak ortaya çıkacağını ima eder. Ancak onun asıl amacı bu değildir. Esas hedefi, okuyucunun zihninde bir tasavvur oluşturmak ve ardından arzu ya da nefret gibi duygusal yönelimleri harekete geçirmektir.^[35]

Tehânevî'ye göre bir önermenin gerçekleşmesi (*vukû*) ya da gerçekleşmemesi (*lâ vukû*) durumu, nesnelere dış dünyadaki (*hariçte*) varlığına doğrudan bağlı değildir. Zira gerçekleşme hali, dış dünyadaki nesnelere bir zarf olarak iliştilmiş olsa da, kendisi bizzat dışarıda mevcut değildir. Benzer şekilde, bir önermenin konusu ve yüklemi de doğrudan hariçî şeylerden oluşmaz. Tehânevî, kıyasta sonucun zorunlu olarak ortaya çıkması da nesnel gerçeklikten ziyade zihindeki akıl yürütmeye, yani nefsü'l-emr'e bağlı olduğunu ifade eder. Bu durumda kıyasın tanımında yer alan "kendilerinden" ifadesinin nedensellik ilişkisini itibara alıp almamasına göre iki farklı yaklaşım benimsenir. Nedensellik ilişkisi itibara alınır, bu durum bilgi düzeyinde anlaşılır. Çünkü iki hususi önermenin doğruluğu, sonucu zorunlu kılar. Ancak öncüllerin gerçekleşmesi (*tahakkuk*) sonucun gerçekleşmesini zorunlu kılmaz. Örneğin, tek önermeden çıkarılan döndürme kıyası da benzer şekilde gerçekleşmek zorunda değildir ve bilgi açısından zorunlu kabul edilmez. Burada "lüzûm" kavramı, "ardından gelmek (*isti'kab*)" anlamında kullanılır; yani sonucun bilgisi, kıyas bilgisinden eş zamanlı olarak elde edilmez. Bu yüzden, özellikle son üç kıyas şeklinin tanıma dâhil edilebilmesi için, küçük öncülün büyük öncül kapsamına girmesinin niteliğinin önceden anlaşılması gereklidir. Çünkü bu bilgi, sonucun bilgisinden önce elde edilir.^[36]

Tehânevî'ye göre kıyasın tanımındaki "kendilerinden" ifadesiyle çıkarılan neden-sonuç ilişkisine itibar edilmiyorsa, öncüller ile sonuç arasındaki zorunluluk, zihindeki (*nefsü'l-emr*) gerçekleşme durumuna bağlı olur. Başka bir deyişle, bu önergeler zihinde gerçekleştiğinde, kişi bunu bilsin ya da bilmesin, öncüller doğru ya da yanlış olsun fark etmeksizin başka bir sonuç ortaya çıkar. Bu bağlamda, zorunluluk önergelerin konusu ve yüklemine gerçekleşmesine bağlı değildir.

[33] Tehânevî, "Kıyas", 3/79; Kutbüddîn Râzî, *Levâmi'u'l-esrâr şerhu Metâli'i'l-envâr*, 430-431.

[34] Bk. Kutbüddîn Râzî, *Levâmi'u'l-esrâr şerhu Metâli'i'l-envâr*, 431.

[35] Tehânevî, "Kıyas", 3/79-80; krş. Kutbüddîn Râzî, *Levâmi'u'l-esrâr şerhu Metâli'i'l-envâr*, 431.

[36] Tehânevî, "Kıyas", 3/80.

Örneğin, “Âlem kadimdir. Her kadim müessirden müstağnidir.” önermeleri zihinde kabul edildiğinde, “Âlem müessirden müstağnidir.” sonucu ortaya çıkar. Bu anlamda, yani zorunluluğun ayrışmasının imkânsızlığı bakımından, zorunluluk tüm kıyas türlerinde gerçekleşmiş sayılır. Bu nedenle, zorunluluğun yalnızca bilgi açısından sınırlandırılması (*takyîd*) veya biçimsel unsurların zorunlulukta dikkate alınmasına ihtiyaç duyulmaz.^[37]

Tehânevî, kıyasın tanımındaki “Kendilerinden lazım gelir.” ifadesiyle, kıyasın mantıksal zorunluluğunu vurgularken tümevarım ve analoginin bu kapsamın dışında kaldığını açıkça belirtir. Tehânevî'nin yapmış olduğu açıklamalar, klasik mantıkta kıyasın biçimsel yapısının ve zorunluluk bağının korunduğu anlamına gelir. Tümevarım ve analogi ise daha çok genellemelere dayanan ve kesin sonucu vermeyen akıl yürütme biçimleri olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Tehânevî'nin “illet-i camia” kavramı üzerinden yaptığı açıklamalar, kıyasta hükmün temelini oluşturan ortak özelliklerin önemini ortaya koymaktadır. Böylelikle, önermeler arasındaki bağlantının yalnızca benzerliklere dayanmadığı, zorunlu mantıksal bir ilişkiye sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır.^[38]

Kıyasın tanımındaki “zatı gereği” ifadesiyle yabancı (*garib*) bir öncül aracılığıyla sonuç verenler tanımın dışında kalmıştır. Tehânevî, yabancı öncülün bu iki öncülden birinin lazımı olmayan ya da bu iki öncülden birinin lazımı olabileceğini ifade eder. İki öncülden birinin lazımı olanın birincisi, eşitlik kıyasıdır. Eşitlik kıyası, ilk önermenin yüklemine mütealliki diğer önermenin konusu olduğu iki önermeden oluşur. Örneğin, “A, B'ye eşittir. B, C'ye eşittir.” öncülleri “A, C'ye eşittir.” sonucunu verir. Burada sonucun ortaya çıkmasının nedeni “Bir şeye eşit olana eşit olan, o şeye eşittir.” öncülü aracılığıyla. İkincisi ise ters döndürmeyle yapılan kıyasta (*kıyas bi aksi'n-nakîz*) olduğu gibidir. Örneğin, “Cevherin parçasının ortadan kalkması, cevherin ortadan kalkmasını gerektirir. Cevher olmayanın ortadan kalkması ise cevherin ortadan kalkmasını gerektirmez.” sonucunda durum bu şekildedir. Zira bundan, “Ortadan kalkması, cevherin ortadan kalkmasını gerektiren her şey cevherdir.” öncülünün ters döndürmesiyle “Cevherin parçası, cevherdir.” sonucu ortaya çıkar.

Tehânevî'ye göre döndürme vasıtasıyla gerektirme ile ters döndürme vasıtasıyla gerektirme arasında fark vardır. Bunlardan birincisi, kıyasın tarifine dâhil iken; ikincisi ise bir hüküm sebebiyle hariçte bırakılmıştır.^[39] Tehânevî, kıyasın tanımındaki “başka bir söz” ifadesi ile “yeni ve zorunlu bilgi ortaya koyma” amacını vurgulamaktadır. Dolayısıyla kıyas, öncüllerden farklı ve zorunlu bir sonucun çıkarılmasıdır. Eğer sonuç, öncüllerden birinin aynısıysa, o zaman kıyasın değeri kalmaz. Çünkü bu durumda var olan bilgi tekrar edilmektedir.^[40]

3.1. Kıyasın Sınıfları

Tehânevî, Müslüman mantıkçılarda olduğu gibi aklî kıyası kesin (*iktirânî*) kıyas ve seçmeli (*istisnâî*) kıyas olarak iki kısımda ele almaktadır.^[41] Seçmeli kıyas, sonuç veya sonucun çeliştiği bilfiil zikredilen kıyastır. Örneğin, “Eğer bu cisimse yer kaplayandır. Ancak o cisimdir.” öncüllerinden “O halde o, yer kaplayandır.” sonucu ortaya çıkar. Kesin kıyas, sonuç veya sonucun çeliştiği bilfiil zikredilmeyen kıyastır. Örneğin, “Cisim bileşiktir. Her bileşik hâdistir.” öncüllerinden “O halde cisim hâdistir.” sonucu ortaya çıkar. Tehânevî, kıyastaki terimlerin bitişik olmasından dolayı “iktirânî” şeklinde adlandırıldığını ifade eder.^[42] Ayrıca Tehânevî'nin dile getirmiş olduğu iki tanım “bilfiil”

[37] Tehânevî, “Kıyas”, 3/80-81.

[38] Tehânevî, “Kıyas”, 3/81.

[39] Tehânevî, “Kıyas”, 3/82.

[40] Tehânevî, “Kıyas”, 3/82; Teftâzânî, *Şerhu'r-Risâleti's-Şemsiye*, 319.

[41] Teftâzânî, *Şerhu'r-Risâleti's-Şemsiye*, 320; Kutbüddîn Râzî, *Tahrîrû'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 386; Adudüddin İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, thk. Nesîf Fâdî - Târık Yahya (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2000), 22.

[42] Alaattin Tekin, “Ahmet Hilmi el-Koğî'nin Risâletü'l-Mantık Eseri”, *Şehir ve Din Diyarbakır'da İnanç Mozaïği* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2024), 180.

kaydını içermektedir. Çünkü kesin kıyasta sonuç, bilkuvve zikredilmiştir. Zira kesin kıyasın maddi illetleri olan parçaları, onda zikredilmiştir. Bir şeyin maddesi ise, o şeyin kendisiyle bilkuvve hâsil olduğu şeydir. Şayet “bilfiil” ile kayıtlansa, seçmeli kıyasın tanımı tard yoluyla ve kesin kıyasın tarifi aks yoluyla geçersiz olurdu.^[43]

Tehânevî, aklî kıyasların sınıfları olan kesin ile seçmeli kıyasların ayrıştığı “bilfiil” ile “bilkuvve” ifadelerine odaklanarak tartışmalara yer verir. Tehânevî'nin tartışmalı meseleyi ele aldığı pasaj şu şekildedir:

Eğer “Netice ve neticenin çelişği seçmeli kıyasta bilfiil zikredilmiş değildir. Çünkü onların her ikisi de bir önermedir. Oysa seçmeli kıyasta bilfiil zikredilmiş olan önerme değildir.” dersin, şöyle deriz: “Zikredilmiş” ile kasıt, sıralı bir şekilde neticenin veya neticenin çelişğinin parçalarıdır ve onlar da [öncüllerde] bilfiil zikredilmiştir.^[44]

Seçmeli kıyaslarda sonucun kendisi veya çelişği öncüllerde bilkuvve yer almaktadır. Tehânevî'ye göre seçmeli kıyaslarda esasen ifade edilen şey, önermenin bazı parçalarıdır. Dolayısıyla doğrudan sonuç ya da sonucun çelişği orada tam haliyle yer almaz. Şöyle ki seçmeli kıyasta, Eğer güneş doğmuşsa, gündüz mevcuttur.” önermesi öncüdür. Öncülün bir parçası olan “Güneş doğmuştur.” öncül değildir.^[45]

Tehânevî, aklî kıyası kesin ve seçmeli şeklinde ikiye ayırdıktan sonra kesin kıyasları, meydana geldiği önermeler bakımından yüklemli kıyas ve şartlı kıyas kısımlarına ayırır. Yüklemli kıyaslar, yalnızca yüklemli önermelerden oluşur. Şartlı kıyaslar ise şartlı önermeler ile şartlı ve yüklemli önermelerden oluşur. Tehânevî şartlı kıyasların, (i) iki bitişik şartlı önermeden; (ii) iki ayrışık şartlı önermeden; (iii) bir yüklemli ve bir bitişik şartlı önermeden; (iv) bir yüklemli ve bir ayrışık şartlı önermeden; (v) bir bitişik ve bir ayrışık şartlı önermeden oluşmak üzere beş sınıf olduğunu ifade eder.^[46]

Tehânevî, Adudüddin el-İcî'nin (öl.756/1355) *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ* adlı eserinde olduğu gibi istisnâ kıyasları iki kısımda inceler. Seçmeli kıyasların birinci sınıfı bitişik seçmeli kıyas olarak adlandırılır. Bu tür kıyaslar, bitişik şartlı önermelerden oluşur. Şartı edatını içeren öncül “şartlı öncül”, şart “önbileşen (*mukaddem*)”, ceza “arabileşen (*tâli*)” ve diğer öncül “seçmeli öncül” olarak adlandırılır. Örneğin, “Eğer bu insansa, o canlıdır. Fakat o insandır. O halde o canlıdır.” Örneği bitişik seçmeli kıyaslara örnektir. Tehânevî, hulfî kıyaslarında bitişik Seçmeli kıyasların içerisinde saymaktadır. Seçmeli kıyasların ikinci sınıfı ayrışık seçmeli kıyas olarak adlandırılır. Örneğin, “Cisim ya cansız veya canlıdır. Fakat o cansızdır. O halde canlı değildir.” Örneği ayrık şartlı öncüllerinden meydana gelmiş ayrışık seçmeli kıyastır.^[47]

Tehânevî kıyasın eklentileri olarak bileşik (*mürekkep*) kıyas ile şer'î kıyası inceler. Bileşik kıyaslar, ikiden fazla öncülde meydana gelen kıyastır. Bu tür kıyaslarda öncüllerden iki tanesi bir sonuç verir. Daha sonra bu sonuç başka bir öncülle birlikte başka bir sonucu verir ve matluba ulaşılan kadar bu durum böyle devam eder. Teftâzânî'ye göre doğru tümevarımın ortaya koyduğuna göre tek bir matlubu sonuç veren kıyas iki öncülde oluşur. Ancak bu kıyasın her iki öncülü yahut ikisinden biri başka bir kıyasla kazanılmaya ihtiyaç duyar. Böylece bu kazanma apaçık veya müsellem ilkelere dayanana kadar devam eder. Dolayısıyla orada bir matlubu sonuç veren bir kıyası meydana

[43] Tehânevî, “Kıyas”, 3/82-83.

[44] Tehânevî, “Kıyas”, 3/83.

[45] Tehânevî, “Kıyas”, 3/83.

[46] Benzer açıklamalar için bk. Teftâzânî, *Şerhu'r-Risâleti's-Şemsiye*, 357; Alaattin Tekin, “Muhammed Emin Er'in El-Feyzu'l-'Atik Fi İlmi'l-Mantık Adlı Risâlesi”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2025), 834.

[47] Tehânevî, “Kıyas”, 3/83; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, 31-32; bk. Şemsüddin Muhammed b. Mahmûd Şehrezûrî, *Şerhu Hikmetil-İsrâk*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih - Tevfîk Alî Vehbe (Kahire: Mektebetü's-sekafeti'd-diniyye, 2012), 1/290.

getiren çok sayıda kıyaslar söz konusudur. Teftâzânî bu şekilde oluşan kıyasların bileşik kıyas olarak adlandırıldığını ve kıyasın eklentilerinden sayıldığını ifade eder.^[48]

Bileşik kıyaslar, sonuçları bakımından mevsûlü'n-netâic (*sonuçları birleştirilmiş*) ve mefsûlü'n-netâic ve matvîhâ (*sonuçları ayırılmış ve gizlenmiş*) olarak ikiye ayrılır. Mevsûlü'n-netâic kıyaslarda sonuçlar, öncüllerle birleşmektedir. Örneğin, "Her C, B'dir. Her B, A'dır. O halde her C, A'dır. Sonra her A, D'dir. O halde her C, D'dir. Her D, H'dir. O halde her C, H'dir." öncüllerinden oluşmuş bileşik kıyasta sonuçlar birleştirilmiştir. Söz konusu bileşik kıyasların sonuçları açıklanmazsa, mefsûlü'n-netâic olarak adlandırılır. Örneğin, "Her C, B'dir. Her B, D'dir. Her D, A'dır. Her A, H'dir. O halde C, H'dir." kıyası mefsûlü'n-netâic' örnektir.^[49]

Kıyasın eklentilerinden bir diğeri de şer'î kıyasıdır. Tehânevî, mantıkçıların ve kelamcılarının şer'î kıyası "temsîl" olarak adlandırdığını *Şerhu't-Tevâlî* ve başka kitaplarda ifade edildiğini aktarır.^[50] "Şer'î" olarak adlandırılması, şeriat ehlinin kullandığı bir terim olmasından kaynaklanır. Şer'î kıyas, şer'î hükümlerde kullanılmakta olup "asıl hükümün illetinde fer'in asla eşit olmasıdır." şeklinde açıklanır. Bu tür kıyaslarda asıl, fer, asıl hüküm ve birleştirici nitelik (*el-vasfu'l-câmî*) yani illet olmak üzere dört unsurun bulunması gerekir. Tehânevî şer'î kıyasın, hükümlerin delillerinden olduğunu belirtir. Dolayısıyla talep edilen bir hükümün olması gerekir ve zorunlu olarak onun bir mahalli vardır. Şer'î kıyaslarda amaç hükümün, kıyaslandığı bir başka mahalde sabit olması sebebiyle o mahalde bulunduğunu ispat etmektir. Fer'in asıl'a muhtaç olması ve onun üzerine bina edilmesi sebebiyle, hükümün bulunduğu ispat edilmesi amaçlanan mahalli "fer"; hüküm kendisinde sabit olduğu bilinen mahalli "asıl" olur. Dolayısıyla iki şey arasında hükümdeki ortaklığı gerektiren ortak bir durum olmalıdır. Bu ortak durum "hüküm illeti" olarak isimlendirilir. Fer'in hükümü ise kıyasın mevesisidir. Dolayısıyla kıyastan sonra gelir ve rükün olmaz.^[51]

3.2. Kıyasın İlet Bakımından Taksimi: İlet Kıyası, Delâlet Kıyası ve Asıl Anlamındaki Kıyas

Tehânevî mantıkta kullanılan kıyas türlerini inceledikten sonra kıyas maddesinin son bölümünde kıyası iki yönden sınıflandırır. Bu konuda Tehânevî, İcî'nin *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*'sında olduğu gibi kıyası, illet açısından illet kıyası, delalet kıyası ve asıl anlamındaki kıyas olmak üzere iki kısma ayırır. İlet kıyası, illetin ifade edildiği kıyastır. Delâlet kıyası ise illete doğrudan atıfta bulunmaksızın, illetin gerektirdiği başka bir vasfın (*lâzımın*) fer'de (*kıyasın konu edildiği yeni meselede*) bulunduğu belirtilerek yapılan bir kıyas türüdür. Bu bağlamda delâlet kıyası, aynı zamanda *telâzüm kıyası* olarak da adlandırılır. Bu tür kıyasın yapısında, fer' hakkında belirli bir hüküm tesis edilir. Bu hüküm, asıl hükümüyle aynı olmayabilir; fakat her iki hüküm de asılda mevcut olan *ortak bir illetin* neticesidir. Kıyasın mantığı şudur: Fer'de sabit olduğu belirtilen ikinci bir hüküm, asıl hükümüne eşlik eden bir hükümdür. Böylece fer'de bu ikinci hükümün sabit olması, asılda illetin fer'de de mevcut olduğuna bir karîne kabul edilir ve asılda asıl hükümün (ilk hükümün) fer'de de geçerli olacağına hükmedilir. Dolayısıyla burada kıyas, illetin doğrudan kendisiyle değil, onun gerektirdiği diğer bir hüküm vasıtasıyla kurulmuş olur. Kıyas yapan kimse,

[48] Tehânevî, "Kıyas", 3/83; Teftâzânî, *Şerhu'r-Risâleti's-Şemsiye*, 367.

[49] Tehânevî, "Kıyas", 3/83-84; Meybudî, *Şerhu's-Şemsiye*, 379-380; Kutbüddîn Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 451-452; Kutbüddîn Şirâzî, *Şerhu Hikmetil-İsrâk*, 95.

[50] Bk. Teftâzânî, *Şerhu'r-Risâleti's-Şemsiye*, 370; Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî, *Me'tâlî'u'l-enzâr 'alâ Tavâli'i'l-envâr* (Kum: İntişarât-i râid, 1393), 1/207; Kâdî Beyzâvî, *Tavâli'u'l-envâr min me'tâlî'i'l-enzâr* (*Kelâm Metafizî-ğî*, çev. İlyas Çelebi - Mahmut Çınar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 32; Temsil sanatı için ayrıca bk. Şuayip Karataş, "Temsilî Anlatım Bağlamında Kur'an'da Yağmur", *Mütefekkir* 11/22 (2024), 564-566; Turgut Akyüz, *Fahreddîn er-Râzî'nin Mantık Görüşleri* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), 74.

[51] Tehânevî, "Kıyas", 3/84; el-İsfahânî, *Me'tâlî'u'l-enzâr 'alâ Tavâli'i'l-envâr*, 1/209-210; Nazım Hasırcı, "Mantıkî Kıyas ile Fıkhi Kıyasın Karşılaştırılması", *İslami İlimler Dergisi* 1/10 (2010), 59-73.

asıldaki illetin gerektirdiği iki sonuçtan biriyle (fer'de mevcut olanla), diğer sonucu (fer'de henüz sabitlenmemiş olanı) fer'de sabitlemeye çalışır. Böylece illetin zimnî olarak delâlet ettiği hüküm, fer'de sabit kılınır. Verilen örnekte fer' olan *nebinin haramlığı*, onun *keskin kokusu* üzerinden gerekçelendirilmiştir. Burada "koku", haramlık hükmüne eşlik eden bir niteliktir ve her ikisinin de kaynağı sarhoş ediciliktir. Ancak kıyas yapan kişi, sarhoş ediciliği açıkça zikretmeksizin, yalnızca onun neticelerinden biri olan kokuyu esas alarak, diğer sonucu (haramlık hükmünü) fer'de sabit kılmıştır.^[52] Üçüncüsü asıl anlamda kıyas, fıkıh usûlünde "tenkîhu'l-menât"^[53] olarak da bilinir. Bu kıyas türü, bir illetin bizzat kendisini zikretmeksizin, sadece ayırıcı vasfın (*el-menât el-fârik / fark*) bulunmadığını göstererek, asıl ile fer' arasında hüküm yönünden bir benzerlik kurmayı esas alır.^[54]

3.3. Kıyasın Kuvvet Bakımından Taksimi: Açık ve Gizli Kıyas

Fıkıh usûlünde kıyas, delâletinin açıklığı ve illete ulaşmadaki kesinlik derecesi bakımından açık (*celî*) ve gizli (*hafi*) kıyas olarak ikiye ayrılır. Tehânevî bu konuda yine İcî'nin *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*'sından faydalanarak açıklamalarda bulunur. Açık kıyas, asıl ve fer' arasında ayırt edici özelliğin olumsuzlandığı kesin bir şekilde bilinen kıyastır. Örneğin, azat edilen bir kölenin payının bedelinin tespiti gibi meselelerin hükümlerinde, cariyenin köleye kıyas edilmesidir. Gizli kıyas ise açık kıyasın aksine, asıl ile fer' arasında ayırıcı bir vasfın olup olmadığının zannî olarak bilindiği, dolayısıyla illetin tespitinde şüphe bulunan kıyastır. Örneğin, haramlık hususunda nebinin şaraba kıyas edilmesi böyledir. Çünkü şarabın hususiyetinin dikkate alınmış olması imkânsız değildir. Bundan dolayı bu kıyasta ihtilaf edilmiştir.^[55] Aynı şekilde Sadrüşşerîa (öl.747/1346), *et-Tavzîh fi halli ğavâmizi't-Tenkîh*'te kıyası, açık (*celî*) ve gizli (*hafi*) olarak ikiye ayırır. Açık kıyas, illeti hemen anlaşılan kıyastır. Gizli kıyas ise illeti hemen bilinmeyen kıyastır ve istihsân olarak da adlandırılır. Açık kıyaslar, eseri zayıf olan ve fesadı açık ama sıhhati gizli olan şekilde ikiye ayrılır. Benzer şekilde gizli kıyaslar da eseri güçlü olan ve sıhhati açık ama fesadı gizli olan şekilde iki sınıftır.^[56]

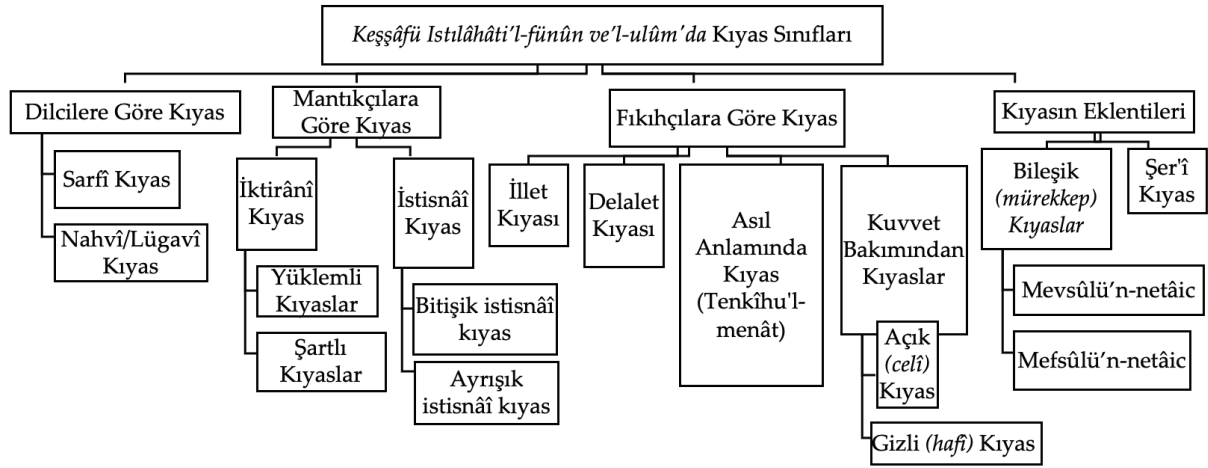
[52] Hasırcı, "Mantıkî Kıyas ile Fikhî Kıyasın Karşılaştırılması", 62.

[53] "Beşinci mana imâdir. Usûlcülerin kullanımında tenbîh, sarih olmayan mantığın kısımlarından biri olup şu anlama gelir: Hükümle birlikte bir hususun zikredilmesi (*iktiran*) ve bu hususun ya kendisinin ya da benzerinin illet olarak kabul edilmemesi halinde zikre konu olmasının bir anlamının kalmamasıdır. Yani, konuşan kişinin bizzat kastı olan lafza bir vasfın eşlik etmesi ve bu vasfın kendisi yahut benzerinin dile getirilmiş olan hükmün illeti olarak kabul edilmemesi halinde, birlikte zikredilmiş olmalarının hiçbir anlamının kalmamasıdır. İşte bu anlamsızlık halini gidermek üzere söz konusu vasfın, mezkûr hükmün illeti olduğu sonucuna varılır. Şu söylenen de buna râcidir: Tenbîhin/imânın anlamı, Şârî'nin nassının bir hükme iktirandırılmasıdır. Mesela "Ramazan günü karımla birlikte oldum" diyen bedeviye Hz. Peygamber'in "Bir köle azat et" diye emretmesi gibi. Eğer bu vasfın yani kişinin oruçlu iken eşyle birlikte olmasının kendisi veya benzeri Şârî'nin bildirdiği hükmün illeti sayılmasaydı Şârî'nin niçin böyle bir hüküm koyduğunu anlamak çok zor hale gelirdi. Bunun anlamı şöyle de olabilir: İlet olduğu iddia edilen vasfın Şârî'nin bir hükmüyle birlikte zikredilmiş olması halinde, bu vasfın kendisi yahut benzerinin ilgili hükmün illeti oluşunun kabul edilmemesi durumunda Şârî'nin niçin böyle bir hükmü koyduğunu anlamak zorlaşırdı. Vasfın kendisinin illet oluşunun örneği, bedevinin "Helak oldum ve de helak ettim" deyince Hz. Peygamber'in "Ne yaptın?" diye sorması; onun "Karımla ramazan günü birlikte oldum." diye cevap vermesi üzerine Efendimizin "Bir köle azat et." şeklinde buyurmasıdır. İşte bu hadiste geçen konuşmalar, köle azadının illetinin cinsi münasebet olduğuna delalet etmektedir. Zira bedevi bunu söylerken cinsi münasebetin hükmünün açıklanmasını amaçlıyordu. Hükmün söylenmesi ona cevap teşkil etti ve amacına ulaşmış oldu. Aksi takdirde sorusu cevapsız kalacak ve beyan ihtiyaç anından geriye kalmış olacaktı. Buna göre, soru sanki cevapta zikredilmiş gibi takdir edilir. Yani Hz. Peygamber, "Cinsi münasebette bulunmuşsun o halde kefaretinin öde." demiş gibidir. Fa harfinin gerekçelendirme (*ta'îl*) ifade ettiğinde kuşku olmadığı için cinsi münasebetin kefaretin illeti olduğu sonucuna ulaşılır. Burada Hz. Peygamber'in sözünü bedeviye cevaben söylemediğini savunmak, uzak ihtimaldir. Mesela köle "Güneş doğdu." dedikten sonra efendisi "Bana su getir." dese, iki cümle arasında bir sebep-sonuç ilişkisi kurmak imkânsız olmasa da uzak bir ihtimaldir. Bilmelisin ki bu gibi durumlarda bazı vasıfların çıkarılması ve hükmün geri kalan vasıfla *ta'îl* edilmesi işlemine *tenkîhu'l-menât* denir. Mesela mezkûr örnekte Hz. Peygamber'e gelen kişinin bedevi oluşunun hükme illet teşkil edip etmemekle hiçbir ilgisi yoktur zira Hintli bir kişi için de aynı hüküm geçerlidir. Cinsi münasebetin evli olduğu karısıyla yaşanmasının da bir ilgisi yoktur ve aynı hüküm zina için de geçerlidir. Yine, bizzat cinsi münasebetin doğrudan bir ilgisi yoktur. Geriye tek bir vasıf kalır ki o da orucu ifsat etmektir ve illet budur." Bk. Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), "Tenbîh", 4/528-529.

[54] Tehânevî, "Kıyas", 3/87; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, 328-329.

[55] İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, 328.

[56] Tehânevî, "Kıyas", 3/87-88; Sadrüşşerîa, "et-Tavzîh fi halli ğavâmizi't-Tenkîh", *Şerhu't-Telvihi ale't-Tavzihi*, thk. Zekerriyya Umeyrat (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 2/173-179; Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhu't-Telvihi ale't-Tavzihi*, thk. Zekerriyya Umeyrat (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 2/13-179.

Tablo-2: Keşşâfı İstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm'da Kıyas Maddesinde Kıyasın Sınıfları

Sonuç

Bu çalışma, Tehânevî'nin *Keşşâf* adlı eseri bağlamında önerme ve kıyas kavramlarını analiz ederek, onun mantık ilmine dair yaklaşımını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yapılan çalışma, Tehânevî'nin yalnızca tanımlayıcı bir sözlük yazarı değil, aynı zamanda derin bir mantık bilgisine sahip, farklı disiplinleri harmanlayan çok yönlü bir düşünür olduğunu göstermektedir. Tehânevî, önerme ve kıyas gibi temel mantık terimlerini ele alırken klasik mantık geleneğinden beslenmiş, aynı zamanda bu terimleri dilsel, kavramsal ve aklî boyutlarıyla ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Özellikle önerme maddesinde müellifin yer verdiği sınıflandırmalar ve tartışmalı konulara yaklaşımı, onun mantık bilimini derin bir şekilde kavradığını ve bu bilgiyi aktarmada sistematik bir yöntem izlediğini ortaya koymaktadır. Şartlı ve yüklemlî önermeler arasındaki farkı açıklarken onun ortaya koymuş olduğu kıyaslar hem klasik geleneğin bir temsilcisi hem de eleştirel ve özgün bir yorumcu olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca metinde nefsu'l-emr kavramına yaptığı atıf, onun mantığın metafiziksel temellerine de hâkim olduğuna işaret ettiği söylenebilir.

Tehânevî, kıyas kavramını Arap dili, mantık ve fıkıh usûlü olmak üzere çeşitli açılardan ayrıntılı bir şekilde ele alarak, kıyasın çok boyutlu bir kavram olduğunu ortaya koymaktadır. Kıyas, dilde sarfî ve lügavî anlamlarıyla birlikte, mantıkta aklî ve zorunlu çıkarım süreci olarak tanımlanmaktadır. Tehânevî'nin yapmış olduğu aklî kıyas tanımı, Fârâbî, İbn Sînâ gibi Müslüman mantıkçıların yapmış oldukları tanıma uygundur. Ayrıca, kıyasın mantıksal zorunluluğu, öncüllerin doğruluğuna bağlı olmaksızın zihinsel bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Tehânevî, kıyasın sınıflandırılmasında klasik İslâm mantıkçılarının yaklaşımını benimseyerek, aklî kıyasları kesin ve seçmeli olmak üzere iki ana kısma ayırmaktadır. Yapılan bu ikili ayırım, kıyastaki terimlerin önermelerdeki konumuna ve bilfiil ya da bilkuvve zikredilmelerine dayanmaktadır. Ayrıca aklî kıyaslar kendi içinde yüklemlî ve şartlı kıyaslar olarak alt sınıflara ayrılırken, şartlı kıyaslar da beş farklı türde ele alınmaktadır. Tehânevî, seçmeli kıyasları da bitişik ve ayrık şartlı olmak üzere ikiye ayırır. Ayrıca kıyasın bileşik türlerini ve şer'î kıyası da inceler. Şer'î kıyas, fikhî hükümlerde kullanılan ve hükmün benzer bir durumdaki başka bir vakaya uygulanmasını sağlayan kıyas türüdür. Burada kıyasın temel unsurları; asıl, fer', hüküm ve illet olarak belirlenmektedir.

Bu bağlamda Tehânevî'nin *Keşşâf*'ta yer alan mantık maddeleri, sadece bir sözlük maddesi olmanın ötesinde, dönemin mantık düşüncesine dair kapsamlı ve disiplinler arası bir bakış sunmaktadır. İkincil literatürde bu alana yönelik yeterli çalışma yapılmadığı göz önüne alındığında, önerme ve kıyas maddeleri üzerine yapılan bu analiz hem literatürdeki bir boşluğu doldurmakta hem de Tehânevî'nin mantık mirasına olan katkısını görünür kılmaktadır.

Kaynakça

- Abdullah, Hüseyin Abdullatif. "el-Bahsü'l-arûzî fî Mevsûati Keşşâfi Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm li't-Tehânevî". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (2016), 313-357.
- Akyüz, Turgut. *Fahreddîn er-Râzî'nin Mantık Görüşleri*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- Akyüz, Turgut. *Mantık*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2021.
- Aristoteles. *Organon II: Önerme*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996.
- Ebherî, Esîrüddin. *Keşfü'l-hakâik fî tahrîri'd-dekâik*. thk. Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001.
- Evmeş, Adem - Akbay, Yunus Emre. "Tehânevî'nin Keşşâfî Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm Adlı Eserinde Yer Alan Tasavvurat ile İlgili Maddeler Üzerine Bir İnceleme". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (2024), 333-353. <https://doi.org/10.33718/tid.1526686>
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Kitabu'l-Burhân*. çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*. thk. Wilhelm Kutsch - Stanley Marrow. Beyrut: Daru'l-meşrik, 1986.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Mi'yâru'l-ilm*. çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Gül, Ekrem Sefa. "Kıyas Şekillerinin Geometrik Yöntemle İrcâ'ı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (2017), 1061-1105. <https://doi.org/10.18505/cuid.339305>
- Gül, Ekrem Sefa. "Klasik Mantık Açısından Çok Değerli ve Bulanık Mantık Sistemleri". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/2 (2018), 624-657.
- Hasırcı, Nazım. "Mantıkî Kıyas ile Fıkhî Kıyasın Karşılaştırılması". *İslami İlimler Dergisi* 1/10 (2010), 59-73.
- Hûnecî, Ebû Abdillâh Efdalüddîn Muhammed b. Nâmâver (Tâmûr) b. Abdilmelik. *Keşfü'l-esrâr 'an ğavâmizi'l-efkâr*. thk. Khaled El-Rouayheb. Tahran: Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1389.
- İbn Sînâ, Ebu Ali. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ, Ebu Ali. *Yorum Üzerine (el-İbâre)*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İcî, Adudüddin. *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*. thk. Nesîf Fâdî - Târik Yahya. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2000.
- İsfahânî, Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman el-. *Me'tâli'u'l-enzâr 'alâ Tavâli'i'l-envâr*. 2 Cilt. Kum: İntişarât-i râid, 1393.
- İsferâyînî, İsamüddîn. *el-Açvel*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2001.
- Kâdî Beyzâvî. *Tavâli'u'l-envâr min me'tâli'i'l-enzâr (Kelâm Metafizîği)*. çev. İlyas Çelebi - Mahmut Çınar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Karataş, Şuayip. *İmam Ya'kûb Kıraatinin Özellikleri ve Delilleri*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021.
- Karataş, Şuayip. "Temsilî Anlatım Bağlamında Kur'an'da Yağmur". *Mütefekkir* 11/22 (2024), 561-587.
- Kâtibî, Ali b. Ömer. *Câmi'u'd-dekâ'ik fî keşfi'l-hakâ'ik*. çev. Selman Sucu vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022.

- Kâtibî, Ali b. Ömer. *Şemsiyye Risâlesi-Tahkik, çeviri ve şerh-*. thk. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Kutbüddîn Râzî. *Levâmi'ü'l-esrâr şerhu Metâli'i'l-envâr*. thk. Mahfuz Ebu Bekr b. Ma'tume. Kahire: Mektebetü's-sekafeti'd-diniyye, 2015.
- Kutbüddîn Râzî. *Tahrîrû'l-kavâidi'l-mantikiyye fî Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye (el-Risâletü's-Şemsiyye içinde)*. thk. Muhsin Bîdârfer. Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 3. Basım, 1426.
- Kutbüddîn Şîrâzî. *Şerhu Hikmetil-İsrâk*. thk. Abdullah Nûrânî - Mehdî Muhakkık. Tahran: Müesseseti Mutâla'ât-ı İslâmî, 1380.
- Lala, İsmail. "An Analysis of Muḥammad ibn 'Alî al-Tahānawî's Approach in Kashshâf iştilâhât al-funûn – The entry of huwiyya". *Journal of Arabic and Islamic Studies* 17 (2017), 14-34.
- Meybudî, Kâdî Mîr. *Şerhu's-Şemsiyye*. thk. Abdul Muhsin Taha. Beyrut: Daru İbnu Hazm, 2021.
- Okuyucu, Nail. "Tehânevî'nin Keşşâf'ında Fıkıh İlimleri: Muhteva ve Kaynak Odaklı Bir Değerlendirme". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 68/68 (2025), 1-30. <https://doi.org/10.15370/maruifd.1668074>
- Özpilavcı, Ferruh. *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Sadrüşşerîa. "et-Tavzîh fî ḥalli gâvâmizi't-Tenkîh". *Şerhu't-Telviḥ ale't-Tavziḥ*. thk. Zekeriyya Umeyrat. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2013.
- Şehrezûrî, Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd. *Şerhu Hikmetil-İsrâk*. thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyiḥ - Tevfîk Alî Vehbe. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-sekafeti'd-diniyye, 2012.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *el-Muṭavvel*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 3. Basım, 2013.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'r-Risâleti's-Şemsiyye li Teftâzânî*. thk. C. Bessâm Salih. Amman: Dâru'n-nuri'l-Mübin, 4. Basım, 2018.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu't-Telviḥ ale't-Tavziḥ*. thk. Zekeriyya Umeyrat. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2013.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*. ed. Ömer Türker. 4 Cilt. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Tekin, Alaattin. "Ahmet Hilmi el-Koğî'nin Risâletü'l-Mantık Eseri". *Şehir ve Din Diyarbakır'da İnanç Mozaïği*. 171-186. İstanbul: Ensar Yayınları, 2024.
- Tekin, Alaattin. "Muhammed Emin Er'in El-Feyzu'l-'Atîk Fî İlmi'l-Mantık Adlı Risâlesi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2025), 811-840. <https://doi.org/10.46353/k7auifd.1713594>
- Ulu, Mahmut. "Tehânevî'nin Keşşâfı İstılâhâtı'l-fünûn ve'l-ulûm Adlı Ansiklopedik Eserindeki Tasavvufî Makamlarla İlgili Maddelere İlişkin Bir İnceleme". *İslâmî İlimler Dergisi* 39 (2024), 259-284. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1553586>

